

Ceviri _____ :

AZERBAYCAN-ERMENİ DİL TEMASLARI ÜZERİNE*

Z. İ. BUDAGOVA - V. L. GUKASYAN

(Çeviren: Doç. Dr. Sevinç ÜÇGÜL)**

Bu makalede öne sürülen temel tez Eylül 1977’de Erivan’da Kafkas dillerinin gelişmesi ve karşılıklı etkileşimi konusundaki bilimsel toplantıda sunulan bildiriye dayanmaktadır.

Azerbaycan ve Ermeni dil ilişkilerinin başlangıcı Orta Çağın erken dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bu temaslar, Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında milattan sonra birinci yüzyılda vuku bulduğu kabul edilen etnik, ekonomik, siyasi, kültürel ve diğer ilişkilerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Güney Kafkasya - özellikle de Ermeni-, Bizans, Suriye ve diğer erken orta çağ kaynakları 4–5. yüzyıllarda Güney Kafkasya’da Türk dilli halkların yoğun hareketinin izlendiğini söylemektedir. Söz konusu halklar, 6. yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan’ın kuzey-batı bölgesi ve Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan sınırlarındaki vilayetlerinde yeterli sayılara ulaşarak bölgeye nüfuz etmişlerdir. 5–8. Yüzyıl Ermeni ve Bizans tarihçileri, 6. yy başlarında Suriyeli vakanüvist Zahariya Mitilenskiy ve 7. asrın sonuna tekabül eden “Alban Tarihi” adlı eserin yazarı da Savirlerin, Kangarların, Hazarların, Barsillerin ve diğer Türk dilli kabilelerin Güney Kafkasya’da ortaya çıkışları ve yerleşmelerini anlatırlar. Savirler’in 552 yılında Kafkasya Albanyasının¹ kuzey kısmının tamamını işgal ettikleri ve burada yerleşik yaşama geçmiş oldukları söylenebilir. “Kangarların Vilayeti” (gavarn Kangarac)² olarak adlandırılan 5. yüzyıl Ermeni kaynaklarına

* “Ov Azerbaycansko-Armyanskiy Yazıkoviñ Kontaktah”, Sovetskaya Turkologiya, Bakı 1979, s. 10-21.

** Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü – Kayseri / TÜRKİYE

göre ise Kangarlar bu zamana dek Nahçıvan-Ermenistan bölgesindeki geniş araziye yerleşmişlerdir. 6. yy Bizans ve Suriye yazarlarının belirttiklerine göre Güney Kafkasya'daki Türk nüfusundaki belirgin artış Sasanileri çok rahatsız etmiştir. Bu yüzden şahlar şahı Hüsrev Anuşirvan (531-579) 542 yılında Kangarlarla¹, 568 yılında ise Savirlerle savaşmaya başlar. 6. Yüzyıl Bizans tarihçisi Menandra'nın verilerine göre Anuşirvan, Kür ve Araz nehirleri arasında 10 bin Saviri² (galiba Semeyler) yerleştirmiştir; onlara daha sonra Kuzey Kafkaslarda³ Türk-Avarlar tarafından yenilgiye uğratılan Savirler de katılmışlardır. Moisey Horenski'nin bildirdiğine göre bu zamana kadar Ermenistan'a Bulgarların (yazarın tanımı - Vyundur), Barsiller/Basiller, Hazarlar ve diğer Türk kabilelerinin bir kısmı da yerleşmiştir.⁴

Erken Orta Çağa dair yazılı eserlere göre özellikle Türk dilli halkların yoğun hareketleri başta Albanya olmak üzere Güney Kafkasya'da 7. yy'da izlenmektedir.

Bir düzine kaynak, etnik köken ve dillerinden bağımsız olarak günümüz Azerbaycan arazisinde yaşayan tüm sakinlerin 8. yy.'da ekonomik, siyasi ve kültürel ortaklığının – bu topluluğun öncelikli işlevselliğini üstlenen iletişim dilinin şekillenmiş Azerbaycan konuşma dili olduğu bilinmektedir- tam ayrılmaz temel elemanı olduğunu söylemeye imkân vermektedir.⁵

Bu varsayım M.İ. Artamanov'un vurguladığı “Güney Kafkasya'da özellikle Albanya çölünde, Savir, Hazar, Bulgar ve diğer Türklerin yerleşim yeri muhtemelen, bu ülkeyi ilk istila ettikleri zamandan bu yana mevcuttur. İlerleyen dönemlerde onların sayısını yeni Türk kabileleri artırmış ve çağdaş Azerbaycan'ın etnik yüzü belirlenmiştir.” fikri ile örtüşmektedir.⁶

Yukarıda belirtilen ilave dil etkenleri/ekstralinguistik etkenler Güney Kafkasya'daki Azerbaycan, Ermeni, Gürcü ve diğer halkların dillerinin etkileşimi için elverişli şartlar yaratmıştır. Bu yıllarda Türk halkları küçük Asya'ya da nüfuz ederek burada da Türk halkının etnik temelini oluşturmuştur. Böylece, Ermenilerin Türk dünyasıyla çok yönlü iletişimi bir taraftan çağdaş Azerbaycan arazisinden, diğer taraftan ise çağdaş Türkiye coğrafyasından baş göstermiştir. İki yönlü dil etkileşiminin sonuçları her iki dili farklı şekilde etkilemektedir: Ermeni dili Türk dillerinin etkisine büyük bir ölçüde maruz kalmıştır. Bunu sadece Ermeni dilbilimcileri değil, aynı zamanda tanınmış yazarlar ve edebiyat bilimcileri de itiraf etmekte. Böylece, örneğin, yeni Ermeni edebiyatının kurucusu Haçatur Abovyan şöyle der: “Ermenistan'da çocuklar ve kadınlar bile Türk dilini bilmektedirler. Bu yüzden yetenekli Ermeni şairlerinin ve âşıklarının Türk dilinde Türkü ve şiirlerinin yazılması ve doğaçtan söylemeleri tamamıyla doğal bir olaydır.”⁷ Bu durumu H. Abovyan “Tatar dili (yani Azerbaycan dili – Z.B., V.G.) kendi uyumu, şiirselliği ve

gramer yapısının sadeliği ile Güney Kafkasyadaki diğer dillerden özellikle ayrılmaktadır.”⁸ diye açıklamaktadır. H. Abovyan’ın bu sözleri çağdaşı olan büyük Rus yazarı M. Yu. Lermontov’un 1837 yılında sarfettiği Kafkasya’da “tatarca öğrenmeye başladığını ve Avrupa’da Fransızcanın gerekli olduğu ölçüde burada ve Asya’da da bu dilin gerektiğine” dair sözleriyle örtüşmektedir.⁹ Kafkasya üzerine araştırmalar yapan 19. yy bilim adamı Ye. Veydenbaum’un sözleri de bunu kanıtlamaktadır: “Azerbaycan dilinin sadeliği ve öğrenimindeki kolaylık onu tüm Doğu Kafkasya için uluslararası dil konumuna getirmiştir. Bu dil Dağıstan’ın dağlıları arasında konuşulan yerel dillere etki ederek ve onları az çok sıkıştırarak yeni fetihler yapmaktadır... Bazı yerlerde bu dağlı nüfusu kendilerini yerel dillerindeki özel isimlerle adlandırmaktalar... Ancak kendi aralarında Azerbaycan dilinde konuşmaktadırlar.”¹⁰

Azerbaycan dilinin Ermeni diline etkisinin çeşitli objektif dil sebepleri üzerine yeterince yazılmıştır.¹¹ Bu makalede Azerbaycan ve Ermeni dil ilişkilerinin bazı sonuçlarının dilbilimsel analizi yapılmaya çalışılacaktır. Bu etkileşimin sonuçlarının her şeyden önce diyalektler düzeyinde, daha sonra ise edebî dil düzeyinde izlendiğini söyleyebiliriz. Azerbaycan’da temsil edilen ve hem tarihî süreçte hem de günümüzde Azerbaycan dilinin diyalekt ve ağızlarının etki alanında bulunan Ermeni dilinin diyalekt ve ağızları önemli etkilere maruz kalmıştır.

Azerbaycan ve Türk edebî dillerinin artık şekillenmiş olduğu 12–13. yy’larda görüldüğü kadarıyla Azerbaycan edebî dilinin Ermeni edebî diline etkisi başlamıştır. Bazı Ermeni şairlerinin işte tam bu dönemde bahsedilen Türk dillerinde yazmaları tesadüfi değildir. Türk kelimeleri Ermeni yazarlarının Ermenice yazdıkları eserlerine de bu dönemde girmeye başlamıştır. Tabii, Ermeni harfleriyle yazılmış bu Türk kelimelerinin hepsi Ermeni dilinin kelime hazinesine dâhil olmamıştır ve bu yüzden o kelimelerin tamamı alıntı sayılamaz. Ama o kelimeler Azerbaycan ve Türk dillerinin tarihini incelemek açısından fevkalade değer taşımaktadırlar.

Azerbaycan dilinin Ermeniceye etkisi, Azerbaycan ve Ermeni dil temaslarının sonucunda leksik, fonetik ve gramer yapılarında, yani dilin tüm seviyelerinde ortaya çıkmıştır:

I. Bilindiği gibi dillerin etkileşimi genelde tek taraflı (bazen ise iki yönlü) iki dilliliğe dönüşmede ilk olarak leksik alıntılarla başlar. Bu sebepten Azerbaycan ve Ermeni dil etkileşiminin ilk başlangıç dönemi, Erken Orta Çağ Ermeni yazılı kaynaklarında da kısmen tespit edildiği gibi, başlıca leksik alıntılarla karakterize edilmiştir. Araştırmacılar bu dönemin başlangıcıyla ilgili farklı tarihlere işaret etmektedirler. Bu alıntılara ilk olarak ilgi gösteren Doktor Mordtmann 1872 yılında yayınlanmış bir makalesinde şöyle yazar: “Bilindiği gibi Ermeniler Hint-Avrupa halklarına aitler, fakat onların dili Turan dilinin kuvvetli etkisine maruz kalmıştır. Burada kastettiğim Osmanlılarla asırlarca

temasları sonucunda dile dahil olmuş o Türk kelimeleri değildir; o Türkçe elemanlardır ki, 4., 5., 6. ve 7. yüzyıllar yazılı dilinde bulunan, henüz kimsenin Selçuklar, Osmanlılar ve diğerlerini duymadıkları zamanda dahil olmuşlardır.”¹² Daha sonrasında 23 adet güya Türkçe kelimeyi örnek olarak gösterir, bunların arasında ot>xot “ot, saman”, tel “ip, tel; perçem; pãrdi>bardi “tomruk, kiriş”. R.A.Açaryan son iki kelimenin (tel ve pãrdi) tamamıyla haklı olarak Azerbaycan ve Türk dillerinde Ermeniceden alıntılar olduğunu bildirir.¹³

K.P.Patkanyan, Mordtmann’ın makalesini yorumlayarak ve onun düşüncelerini geliştirerek Türklerin Güney Kafkasya’da gerçekten erken orta çağdan önce bulduklarını yazmıştır. Yazar, bu düşüncesini desteklemek için tarihi bulguların dışında 5.-6. yüzyıl Ermeni kaynaklarında rastlanan şu Türk kelimelerine istinat eder: “aruğ (zayıf, kısır); Zenker’de görülen أروق (arig, arug) “çok zayıf”... aru ve أريق (ariq) “hendek/ark” vs.... Yukarıda örnek olarak gösterdiğimiz kelimeler... Anlam bakımından olduğu kadar şekil itibariyle de tamamen Türkçe ile aynıdır ve özellikle de doğu Türkçesiyle...”¹⁴ Daha sonra K.P.Patkanyan şöyle yazar: “Şimdiye dek ele alınmayan bir kelimeyi alalım ve kıyaslayalım: oçxar, voçxar “koyun, kuzu”. 5. yy kelimesidir. Ben bu kelimeyi Budagov’un sözlüğünde buluyorum, “djag” tatarca قوجقار (khoschkar) damızlık koyun; Altaycada – koçkor “yaban/vahşi koyun”... 5. yy’da Ermeni dilinde bu kelimenin varlığını sadece bir tesadüf olarak açıklayamayız. Gırtlak “k” sesinin “vo” öncesi kayboluşunda da örneği yok değildi.”¹⁵

K.P.Patkanyan’ın aryq kelimesi hakkındaki düşüncesini H.Pedersen¹⁶ de paylaşır ve bu Türk kökünün Macar kelimesi olan “kanal” anlamındaki *arok’u* da doğurduğunu yazar.

R.A.Açaryan Azerbaycan ve Ermeni dillerinin bağlarının tarihinin 11–12. yy’da başladığını kabul eder.¹⁷ Fakat köken olarak Türk kelimesi olan *arx*’ı 996 yılına ait olan Ermeni kitabesinde bulur: (berdkaj ajqin or [dj]ranci arxi takn ë).¹⁸ Onun diğer versiyonu ise aryq biçimiyle “Aristakes Lastviretsi Kıssa”ındadır(11.yy).¹⁹ Bu da ilginç ki bu döneme ait Arxi uli (<Azerbaycancada “büyük veya kadim ark” anlamına gelen ulu arx) ve 11-12. yy Gürcü kaynaklarında belirtilen Doğu Gürcistan’da Arxi cixe (<Azerbaycancada “kale, arklarla çevrili”), Arxly qala olan toponimlere aittir.²⁰

Ermenice voçxar/oçxar ve Türkçe koçkar/koçqar köklerinde bilinen bir benzerlik vardır. Azerbaycan SSC Taşkesen ilinde Qoşqar day ve Qoşqar çaj yer isimleri ve Azerbaycan’da bilinen Türk kabilesinin ismi olan Qoşqar da K. P. Patkanyan’ın fikrini destekler. Demek ki, Türk etnotoponimleriyle mevcut olan Bajan, Quşçu, Čanaxçy, Qaraqullar ve Qoşqar (day ve çaj) gibi isimler böylece tesadüfî değildir. Azerbaycan’ın arazisinde Kelbecer ve Tavuz illerinde var olan Qoç day “Qoç Dağı” ve Qoç dārā “Goç deresi” gibi yer isimlerinin varlığı bunu daha da inandırıcı kılmaktadır.²¹ Qoç ve Qoçqar/Qoşqar eski Türk dillerinde damızlık koç anlamını taşırlar.²² Eğer Azerbaycan dilinde kalubelâdan beri Oğuz kelimesi olan qoç’un varlığını hesaba katarsak o zaman

qoçqar/qoşgar kelimelerinin Güney Kafkasya'ya daha önce erken Türklerce Savir-Hazar ittifakında dâhil olduğu tahmin edilebilir.

Böylece, Ermeni dilinde 11. yy'a dek olan kaynaklarda tespit edilen Türkçeden kelime alıntılarında rastlanmaktadır.

11. yy sonundan başlayarak Ermeni dilinde Azerbaycan leksik ve leksikogramer yapı sayısı belirgin şekilde artar. Bu artış her şeyden önce 11.yy ortalarından itibaren Kafkasya'ya çok sayıda güneyden Oğuz Türkleri ve Kafkasya'nın kuzeyinden ise Kıpçakların göçü ve yerleşmesi ile bağlantılıdır. Sadece Azerbaycan ve Türk yazar ve bilim adamlarının değil, Ermeni yazar ve bilim adamlarının da kullandığı Azerbaycan ve Türk edebi dilinin şekillenmesi de bu döneme tesadüf etmektedir. Böylece dil ilişkilerinin diyalekt düzeyinden edebi dil seviyesine geçmesi yaygınlaşır.

Bahsedilen dönemi karakterize ederken E.V.Sevortyan şöyle yazar: "Ermeniler, Moğollara dek, 12. yy'da - öncesi de olasıdır-, Selçuklular, Türkmenler, sonraları ise Osmanlı ve çağdaş Azerbaycanlıların ecdatları ile ilişki içerisinde, onlarla omuz omuza yaşayarak sürekli irtibat halinde bulunmuşlardır.

Ermeni ortaçağ edebiyat eserlerinde Güney Türk kelimelerinin daha erken bulunması olgusu da ancak Oğuz kabileleri ve halkları ile günlük iletişim içindeki durumla açıklanır. O dönemin çok sayıda Ermeni yazarı, aynen diğer vatandaşlar gibi Türkçe konuşuyorlardı ve görüldüğü kadarıyla kimi zamanda iki lisanlılardı".²³ E.V.Sevortyan 13. yy Ermeni şairi Hovanes Erznkatsi'nin şiirlerindeki Türk kelimelerinden bahsederken şunları ifade eder: "Türk konuşma dili ve diyalektlerinden, aynı zamanda tamamen Türkçe veya Arap-Fars menşeli olan Hovanes Erznkatsi'nin kullandığı alıntılar yazarın şahsi tercihi olmayıp, Ermeni konuşma dilinde genel olarak kullanılan o eski çağların ta kendisiydi, yani diğer çağdaşlarının eserlerinde de aynı Türk kelimelerine rastlanmaktadır."²⁴

Söylenenlere bir de Aristakes Lastviretsi'nin aryg (ark, arık) kelimesinin dışında Alp, Aslan, Sultan gibi şahıs isimlerini ve Türkestan gibi toponimi, ayrıca baban²⁵ "sapan" kelimesini de ekleyebiliriz. Aynı durum Smbat Sparapet'te (13. yy) de tespit edilmektedir. Smbat Sparapet'te Kitbuğa, Sarum, Temurtaş (azerbaycanca Daşdämür ile kıyasla), Ayaçarik (aya "baş, büyük" ve çarik "ordu" veya "savaşçı") uz(u)n, Türk, Türkmen, Pacinak (~peçenek), Toquztape (yani, toqquz täpâ "dokuz tepe") ve diğer iki adet çok ilgi çekici şahıs isimlerine de rastlanmaktadır – Qlyç Arslan (qlıç "kılıç", "hançer") ve Poltaçi (harfî harfine tercümede "baltacı").²⁶ Mhitar Ayrivanski'de (13.yy) tespit edilen aynen bu denli ilginç olan bir diğer kelime de kesikdank (kesik "kesilmiş, kesik" + dan) gelince de yazar, Moğolların tüm Gürcüleri "dük ve soyluları esir alıp orduya götürdüler ve onları kesikdank adlandırdılar."²⁷ der. Bu kelime kuşkusuz Türk kelimesidir. Reşidüddin şöyle yazar, Cengiz Han'ın oğullarından birini üçüncü oğlu Ögedey Han, daha da net olarak Gyukhan'ı

kesikdan tayin ederek Çağatay'a hizmet etmesi emrini verir.²⁸ Galiba, Moğollarda bu görev valilik makamına denk gelmektedir.

Alıntılara 13.yy R.A.Açaryan da elçi "elçi", jarluq "yarlık, ferman", jam "posta istasyonu (13-14. yy Rus dilinde de alıntılanan)"²⁹, temaçi, "11-13. yy Türklerde ordu türü", ayyıl haq " mal mülk sahibi" (Türkçe ayyıl "zagon" ve arabca haqq "hak" ve diğer bir sıra kelimeleri de ekler.³⁰

İzlenimlerimize göre Türk antropomlerinin, etnonimlerinin ve toponimlerinin yanı sıra 12-14. yy Ermeni kaynaklarında özellikle de Kirakos Gandzaketsi'nin, Frik'in, Smbat Sparapet'in, Hovanes Yerznkatsi ve Hovanes Tlkurantsi'nin eserlerinde, 200'ün üzerinde Azerbaycan ve Türk kelimeleri tespit edilmiştir. Bunlar akrabalık terimleri, vücut organlarının adları, hayvan, kuş, bitki, gıda mahsulleri, meslek ve zanaat adları, aynı zamanda siyasi, dini, askeri terimler, şahıs ve işaret zamirleri, sıfatlar vs'dir.

Kirakos, Hovanes Yerznkatsi ve Hovanes Tlkurantsi'nin eserleri geniş bilimsel merak doğurmaktadır. Kirakos'un, özellikle "Tarih" kitabının otuz ikinci bölümünde Moğol kelimelerinin yanı sıra 60'a yakın Türk kelimesi bulunmaktadır. Nitekim Kirakos bu kelimeleri çok iyi düzeyde bir birinden ayırmaktadır. Böyle bir durumda Moğollar bu veya diğer nesnelere adlandırmak için Moğolca kelimelere olduğu gibi Türkçe kelimelere de başvurmuşlardır. Yazar, her iki sesteş kelimeye örnekler gösterir: ärë – ärän "kişi, erkek", emë-apı "kadın, karı-eş", niur-jüz "şahıs" tula –tablyä "tavşan", burkhi-γus "şahin", nour –tängiz "deniz", moran-ulansu "ırmak" ve diğerleri. Sadece Moğolca isimlerin kullanıldığı kısımlarda yazar doğal olarak Türk eşsesli kelimeleri göstermiyor: akhar "öküz", mori "katır", nitun "göz", noxaj "köpek", tiron "baş", thaxea "tavuk", çikin "kulak, kulaklar" ve diğerleri. Benzeri durum Moğolca isimlerin eksikliği durumunda da görülmektedir, bu durumda da sadece Türkçe kelimeler örneklenmektedir: aya "erkek kardeş, ağabeyi", "ağa", äkä "anne", äkäçi "kız kardeş", saxal/sakal "sakal", bitikçi "yazıcı, yazımcı", γojna "koyun", el "ulus, ülke", elçi "elçi, sefir", kokuçin "güvercin", melik "tsar, emir" ve diğerleri.

İlginç olan bir şey daha vardır, birincisi, Kirakos'un Ermenice metinlerinde Türkçe kelimelerin özellikle Azerbaycanca şekli ağır basmaktadır. (Bkz: ärän > aran, äkä>aka, aya>aka/aga, ätmäk>atmak...) ve ikincisi de yazarın "Tarih" eserindeki Türkçe kelimelerin sayısı Moğolca kelimelerden defalarca aşkın olmaktadır. Kirakios'un "Tarih"inin materyalleri gösteriyor ki, Türk antroponimisi Azerbaycanda hatta Hıristiyanlar arasında bile geniş bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin, Yukarı Haçen'in hükümdarının kızı olan Vahtang'ın karısını (1141 yılı) Arzu Hatun diye çağırırlarmış, Şamhor'un hükümdarı Vahram'ın oğlunu Ayybuğa, Mamikonyanların kardeşlerinden birisini ise Aslan bek, oğlunu Häsän Zalala, Haçen dükü Atabeg; yaygın olarak kullanılan isimler arasında da Tonguz aya, Alp Arslan, Quli, Gür[dj]i xatun (bu, Kraliçe Tamara kastedilmektedir, harfi anlamına bakılırsa "gürcü hanımefendi" anlamını verir.), Aylu, Qara Bahadır ve diğerleri. Kirakos'ta ata "baba", bey

“bey”, buya “bugay, öküz”, bitikçi “yazıcı, yazımcı”, gür[dj]i “gürcü”, yara/qara “siyah”, yuş/quş “kuş”, el “ulus, ülke”, elçi “sefir, elçi”, eltamya “vergi türü”; “büyük dörtkafalı tamga”³¹, ekä/yekä “büyük”, yüz “yüz”, ulusu “suyu bol ırmak”, ätmäk/ötmäk “ekmek”, sɣnax “sığınak, barınak”, süt gölü (yazarda – sud gol) “süt gölü”, tonyuz/donyuz “domuz”, tamya/damya “damga”, tangri “Tanrı”, tula “çoban köpeği”(yazarda tavşan), Qaraçuq özel isim (kıyaslayalım, Qaraçuq çoban “Kitabi Dedem Korkut”da), x(y)zyl “altın”, Polat “çelik” ve diğer bu denli Azerbaycanca kelimelerine rastlamaktayız. Tüm bu kelimelerin tamamı Azerbaycan dilinin kelime hazinesine aittir ve bunların büyük bir kısmı da edebi dilde kullanılmaktadır. ä>a/e, ö>o/eo, q>x vs iletimi (äkä>aka/eka, göl>gol/geol, qyzyl> xzyl...) gösteriyor ki Kirakos tarafından Azerbaycanca şekilleri saptanmıştır.

E.V.Sevortyan ve V.L.Gukasyan tarafından Hovanes Yerznkatsi ve Frik’in eserlerinde Türkçe kelimeler geniş bir şekilde araştırılmıştır.³² Frik’in eserlerinde Azerbaycanca kelimelerin varlığı tesadüfî değildir, zira o Moğollara hizmet ettiği sırada uzun bir süre Azerbaycan’da yaşamış ve bu dönem hakkında şöyle yazmıştır: “Yazları Aladağ ve Karabağ’a gider kışları Muğan - Aran’a inerdik. 20 yıl boyunca öyle yaşadık, kemiklerimiz ve derimiz eriyip gitti.”³³ Frik’in şiirlerinde sɣal “okşama”, dārman “ilaç”, basar (“basmak” kelimesinden), başar (lehcelerdeki başarmaq<ba[dj]armaq) “yapabilmek”, talan “soygun”, tütäq “kaval, düdük”, aya “ağa”, köç “göç, kabile”, ortax “hissedar ortak”, çuxa “yamçı”, çayar/çayar gözli “yeşil gözlü, ela gözlü”, diyalektlerde olan han[dj]ax (>an[dj]aq) “sadece”, yamaz (<ganmaz) anlamaz, cahil, aynı zamanda yürçax (>qurçaq) “kıpçak”, muyal “Zakatala bölgesi Azerbaycanlıları”, Muyan “Mugan”, Aran “Aran” (Azerbaycan ovalığı), bäjlärbäji “beğlerbeği, beyler başı” sultan “sultan”, Buya, Qazan (yazan) gibi özel ve cins isimler gibi ezelden beri Azerbaycanca olan kelimelere rastlanmaktadır. Tüm bu kelimeler bu güne dek Azerbaycan dilinde her hangi bir değişiklik olmaksızın kullanılmaktadır.

Hovanes Yerznkatsi’nin eserlerindeki Türkçe kelimelere gelince onların sınıflandırılması işbu makalenin yazarlarından biri tarafından yapılmıştır: “Hovanes Erzincan’da doğdu ve yaşadı, şu halde onun kelime hazinesinde Erzincan konuşmasının özel bir yeri vardır... Bunun yanı sıra Hovanes’in eserlerinde Azerbaycanca kelimeler de vardır; bunları E.V.Sevortyan ya Türk dilinin Doğu Anadolu diyalektlerine, ya da Türkmen diline dahil etmektedir; özellikle Hovanes’in selefleri ve çağdaşlarında da izlenen Azerbaycanca kelimelerdeki seslerin değişimi onun şiirlerine de özgüdür.”³⁴ “Papazın Oğlu ve Mollanın Kızı” adlı şiirinde örneğin, Türkçe sən, ben (>pən), joru “git, koş”, müsürman “Müslüman”, benden (>pənden), Azerbaycandaki “benden” anlamında: sän (>san), bän (ban;pan) bändän (>pantan), jeri,

götür (>gotur/geotur) “al, götür”. Bu kelimeler sadece Hovanes’in çağdaşı Hasanoğlu’nun eserlerinde değil, hatta Nesimi, Hatai ve onların takip ettiği Azerbaycanlı şairlerde de; Nizami, Hagani, Gövsi Tebrizi ve diğer şairlerde de görülmektedir. Tamux “cehennem” ve tangri “Tanrı” kelimelerinin de üzerinde özellikle durulması gerekmektedir. Bu kelimeler “Dede Korkut Kİtabı”nda, Hatai’nin eserlerinde ve Azerbaycan şiir sanatının diğer klasiklerinde tamu/damu şeklinde kullanılır; tangri kelimesi ise sadece Kadı Burhaneddin’de (tangri saxlasun ani jaman gözdan “Tanrı saklasın onu yaman gözden”)³⁵ saptanmaktadır.

Benzeri arkaizmler 14. yy sonunda Ermeni şairi Hovanes Tlkurantsi’nin “Kimse beni bilmez idi” şiirinde de vardır.³⁶ Tlkurantsi’nin şiirlerinde Türk ve Azerbaycan dillerinin biçimleri net olarak farklılık arz etmektedir. (kıyaslayalım: kimse-kimcä, ben/pën-bän, ejlejim-ejläjim “yapayım” vs). Hovanes Erzinkatsi’de olduğu gibi Tlkurantsi’de de Azerbaycan klasiklerinin eserlerine has olan “γ” sızıcı sessizli kelimelere (yütratimden “kudretimden”, çaranluxta “karanlıkta”) rastlanmaktadır. Leksik taklitler de ilgi çekmektedir: jazyyym çox, gunahlym[dj]ej satırındaki jazyyym kelimesi Ermeni kelimesi olan mexks “günahlarım benim” (harfen çeviride “günahlarım hatalarım kadardır”). Görünen bu ki yazar Fars kelimesi olan gönah’ın anlamından haberdar olmamıştır. Genel olarak Tlkurantsi’nin eserlerindeki Türkçe kelimeleri özel bir dilbilimsel incelenme gerektirmektedir.

15–19. yy Ermeni yazılı kaynaklarından görüldüğü gibi son asırlarda Azerbaycan ve Türk leksik alıntılarının yeterince çoğalmaktadır. R.A.Açaryan’ın yukarıda “Ermeni dilinde Türk alıntıları” adlı bahsi geçen kitabında 4200 böyle kelime kayda alınmıştır. Ermeni toponimiyasında da Azerbaycan kelime hazinesi geniş bir şekilde yaygınlaşmıştır. Burada sadece 5. yy Lazar Parpski’nin “Tarih”inde (yukarıya bak) tespit edilen Kangar day (kangarac lern) veya Bajandur, Qaradayly, Qazançı, Qaratürki, Qypçak, Muşan, Qaraqojun, Songurlu ve diğerleri³⁷ gibi etnotoponimlere değil, Cirpili (11.yy), Çubuk köprü, Xan köprü (14.yy), Gâlin köprü (13-14. yy) Çoban köprüsü (13-14. yy.) vs köprülerin isimlerine de rastlanmaktadır.³⁸

II. Anlatılanları esas alarak “12–14.yy döneminde Türkiye ve Azerbaycan arazisinde yaşayan Ermenilerin çoğunun iki dilli olduklarına dair bir öngörü yapmak mümkündür. Özellikle İki dillilik bilindiği gibi çok sayıda kelime alıntısı için sadece elverişli koşullar yaratmaz, aynı zamanda etki yapan dilin etkiye maruz kalan dil üzerinde fonetik ve gramatikal bakımdan da baskı kurar. L. Bloomfield bu konuda şöyle yazar: “Eğer alıntı yapan ulus alıntılanan dili az veya

çok tanıyorsa ya da alıntılanan kelimeler yeterince çok sayıdaysa, o zaman alıntılanan dilin hiçbir fonemine akustik olarak benzemeyen yabancı sesler, söz konusu dilin fonetik sistemini ihlal eden aktarımda bu veya diğer oranda net korunabilir. Bu durumda çok sayıda bölgesel ve sosyal farklılıklar ortaya çıkar. Örneğin, İngiliz dilinde hiç Fransızca konuşmayan kişiler arasında bile Fransızcadaki geniz ünlüleri çok yaygın biçimde kullanılmaktadır. Böylece yabancı dilden alıntılanan sesler dilde tamamen kökleşebilir.³⁹

Biz dilbilimcilerin sesler ve fonemler alıntılanabilirliğine dair görüşlerine katılmıyoruz. Leksik alıntılar her ne kadar çok olursa olsun, fonemler kendilerine özgü olmakla alıntılanamıyorlar. Yeni fonemler akraba olmayan yabancı yapıya sahip dilin etkisi sayılan dış etkenlerin karışımının varlığıyla olduğu gibi, iç etkenlerinde de tane tane telaffuz etme yatkınlığıyla dilde oluşuyorlar.⁴⁰ A. Martine ve L.R.Zinder yeni fonemlerin alıntılar etkisiyle dilde ortaya çıkma olasılığından bahsederken yeni sesin özümsemesine yardım etmek için alıntılanan dilde gerekli olan telaffuz etme (artikülasyon) özelliklerinin var olma zorunluluğunun özellikle altını çizerler.⁴¹ Böylece, sonuç olarak söyleye biliriz ki Azerbaycan arazisinde yaygın olan Ermeni diyalekt ve ağızlarına ve diğer dillere her ne kadar Azerbaycan dilinden çok sayıda kelime geçmiş olsa da bu diyalekt ve dillerin kullanıcılarında uygun olan telaffuz yatkınlığı olmasaydı ä, ö, ü (ə, ö, ü) gibi ünlüler burada yer alamazdı. Azerbaycan'da ve Ermenistan'ın komşu bölgelerindeki temsil edilen Ermeni dilinin diyalektlerinde bu yatkınlık tek taraflı iki dillik şartlarında Azerbaycan diliyle uzun süreli ve yoğun etkileşim bağlarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Özellikle bu etkenin sayesinde belirtilen diyalektleri kullananların konuşma organları zaman içerisinde bu seslerin telaffuzuna alışmış, yani Yeji Kuriloviç'in sözleriyle tanımlarsak bu süreç tamamıyla telaffuz belirtili fonoloji adım adım gerçekleşmiştir.⁴² ä, ö, ü

Ermeni dilinin diyalekt ve ağızlarının Azerbaycan'da yaygınlığını araştıran bilim adamları Syunik diyalektinde ä, ö, ü ünlülerinin ve f ünsüzünün (Şamahı diyalektinde) varlığını da not etmişler. Tüm bu sesler, Azerbaycan ve Türk dilleri ile hiçbir teması olmayan Ermeni edebi diline, Ermeni diyalekt ve ağızlarına özgü değildir. R.A.Bagramyan'ın ve diğer diyalekt araştırma uzmanlarının verilerine göre ä, ö, ü sesleri Azerbaycan'ın Ermeni diyalektlerinde fonolojikleşmiş ve a, o, i gibi geniş ünlülerle kelimenin tüm pozisyonlarında bağlantı kurmuştur. Bu konuda R.A.Bagramyan şöyle der: Yerel ağızlarda edebi dilin tanımadığı çok seslere rastlamaktayız... Sıradan kullanımda kelimenin her konumunda ön dil telaffuzlu ä, ö, ü ünlüleri mevcuttur... Şamhor-Dastafur diyalektler arasından işte birkaç örnek: thar "tavuk tünekleme" – thär "mavimsi, gökçe", ry[dj]an "topaç"-py[dj]an "kadınların saç yıkarken saçlarını yumuşatmak için kullandıkları matsoni

(yoğurt)”, ystakel “boynu altında kalmak, canı cehenneme olmak”-ystäkel “kalburla buğdayı temizlemek”, tašt “tekne” täšt –“saha, ova”, cor “kesintisiz sıvı akıntısı” –cör “dere”⁴³

R.A.Bagramyan da dâhil olmak üzere bazı araştırmacılar Ermeni dilinin diyalektlerindeki ä, ö, ü ünlülerinin ortaya çıkışının yalnız R.A.Açaryan tarafından formüle edilmiş olan kanuna uygunluk sonucu sayılan (yani kökteki sızıcı yaylı ünsüzün etkisi altındaki geniş ünlülerin yumuşaması sonucunda) dâhili etkenler sayesinde olduğuna dair varsayımlarını dile getirmişlerdir. Fakat dilde herhangi bir yeni sesin ortaya çıkması konusunun iç ve dış etkenlerin etkileşiminin sonucu olduğu kanaatinin dilbiliminde çok daha önceden yerleştiği bilinmektedir. İşte bu yolla da Azerbaycan diliyle uzun zaman etkileşimde olan Ermeni lehçelerinde, Udin, Kırız, Budug, Hınalık, Talış, Tat dillerinde Lezgi, TSahur, Rutul ve Tabasaran dillerinin diyalektlerinde a, ö, ü sesleri ortaya çıkmıştır. Önemli olan husus Azerbaycan diliyle temasta bulunmayan Ermeni ve diğer isimleri anılan dillerin diyalektlerinde bu seslerin olmayışıdır.⁴⁴ Şamahı’da Ermeni diyalektinde mevcut olan sızıcı ünsüz f’ye de söylenenleri tamamıyla dâhil etmek mümkündür.

III. Ermeni - Azerbaycan ve Ermeni – Türk ilişkilerinin asırlarca yakınlığının sonucunda yeni Ermeni dilinin gramerinde bir dizi yapısal değişiklik meydana gelmiştir. Fonetik alanında olduğu gibi, kelime alanında da toplam olarak iç ve dış etkenler Azerbaycan ve Türk gramer elemanlarının Ermeni diline nüfuz etmesi için ve Türk dillerindeki benzerleri izlenen yeni oluşumların ortaya çıkması için elverişli şartlar yaratmıştır.

Henüz 20. yy başlarında M.H. Abegyan bu konuya ilgi göstermiştir. “Yeni Ermeni Dilinin Sentaksı” (Ermeni dilinde, Erivan, 1912) monografisinde Türk dillerinin (yani Azerbaycan ve Türk dilleri) etkisi altında yeni Ermeni dilinin (Aşharabar) sentaks yapısının eski Ermeni dilinden (Grabar) keskin bir biçimde farklı olduğunu göstermiştir. M.H. Abegyan’ın bu düşüncesi R.A.Açaryan’ın “Ermeni Dilinin Tarihi” (Ermeni dilinde, 2. cilt, Erivan, 1951, s. 287–291) de doğrulanmaktadır. Yazar, Ermeni dilinin sentaksını akraba Hind-Avrupa dillerinin genetik sentaksı ile kıyaslayarak şu hususları ortaya koymuştur:

a) grabarda genellikle, yüklem cümlelerin başında öznenin sonra kullanıldığı, aşharabarda ise tam tersine cümlelerin temel öğeleri sıralaması/ardışıklığı Türk dillerindeki sıralamayla özdeşleşmektedir. (kıyaslayalım: tesi zthrcunn or jurger i vraj carin “ağaçta öten/şarkı söyleyen kuşu gördüm”. > cari vra jergoy thrcuny tesa harfen tercüme edersek “ağaçta şarkı söyleyen kuşu gördüm” veya zinc araric vasn ordvoj imoj “oğlu için ne yapmak” > tyis hamar inc anem “için oğlu kendi ne (ben) yapayım”)

b) grabarda belirlenene eleman tamlamanın önünde yer almaktadır, aşharabarda ise tam tersine. (kıyaslayalım: ztunn Petrosi “evi petro’nun”> Petrosi tuny “Petrov’un evi”)

c) grabarda diğer Hint-Avrupa dilerinde olduğu gibi zamirler adların takip eder, aşharabarda ise adların önündedir: (kıyaslayalım: ajr ajs “adam bu”, tun im “evim benim” hor imun “baba benim” vs > ajs (es) mardy “bu adam”, ajs (es) tuny “bu ev”, im hory “benim babam”)

d) grabarda sayı sonrası adlar çoğulda kullanılır, aşharabarda ise tekilde. (kıyaslayalım: hing ther “beş evler”>hing tun “beş ev”)

e) grabarda zarfar adların önünde kullanılır, aşharabarda ise takip eder. (kıyaslayalım: araçi hor imaj önünde babamın benim”> im hor araç mot amot çeviride benim babamın önünde”)

f) grabarda genellikte, fiil (yüklem) cümlelerin başında, aşharabarda ise sonunda kullanılır vs.

Bunun dışında Türk dillerinin, özellikle Azerbaycan dilinin Ermeni dilindeki ekli kelime yapımına da etkisini belirtmek gerekmektedir. Ermeni dilinde temsil edilen Azerbaycan dilindeki kelime yapım ekleri olan –luy,-lu, -çi, -mži ve fiil yapan –miş affikslerinin işlevsel işlekliliği ve kökten elemanların konumu hâkimdir. Alıntılanan kelimeler terkipteki bu kelime yapıcı elemanlar Azerbaycan diliyle etkileşimde olan Ermeni diline ve tüm dillere ve lehçelerine dâhil olmuştur.⁴⁵ German Paul’un işaret ettiği gibi “kelime her zaman tam haliyle alıntılanır, kelime yapıcı ekler ve sonekler hiçbir zaman tek başına alıntılanamaz. Sadece aynı türden eklerin olduğu çok katmanlı kelimelerin alıntılanmalarında bu kelimeler aynen aynı türden ekleri olan ana dildeki kelime gibi grup oluşturabilir ve bunlar da zaman içerisinde verimsiz, üretken olmayan şekle dönüşürler. Yeni kelimelerin türetme yolları benzeri kavrama/benimseme böylece ek ana dildeki kelimeyle uyuma dâhil olabilir.”⁴⁶

Bunun dışında Ermeni dilinde çok sayıdaki Azerbaycan dilinden alıntılar etkisiyle affiks ve affiksiz eşler türetilmiştir. Düşüncelerde Ermeni Azerbaycan affikslerinin morfolojik vıcleneniyy getirdi. Örneğin, aj “ay” kelimesinin yanı sıra ajna, “cam, ayna”, el “halk, ülke” bostan “bahçe” ajry “ayrı, tane tane”, azar “hastalık”, äz “basamak, ezmek”, toz “toz” ve onlarca diğerleri kullanmaya başladı: ajnaçi “aynacı”, elçi “elçi”, bostançi “bostancı”, ajrylmiş “ayrılmış”, azarlamiş “dert bulmuş, hastalanmış”, azilmiş “ezilmiş”, tozlu “tozlu yer” vs. bu kelimelerdeki eklerin çok eski Türk kelimelerinde arasında vardır, örneğin, “Alban tarihi”nde (7. Yy sonunda) avçi “avcı”, çöpçü “ara hekimi anlamındaki otçu-çöpçü”, Levond’da (8.yy) japunži “aba” Kirakos Gandzaketsi, Smbat Sparapet, Hovanes Yerznkatsi, Frik’de ve 13. Yy diğer Ermeni yazarlarında bitikçi “yazar, yazıcı”, baltaçi “baltacı”, tamyacı “damgacı”, elçi “elçi” oylu “onun oğlu” vs. Aynı zamanda çok sayılı perfekt şekilli –miş gösterebiliriz, örneğin ajrylmiş inel “ayrılmış, bölünmüş”, alyşmiş inel “alevlenmek”, jaralanmış inel “yaralanmak” vs.

Ermeni dilinin lehçelerindeki sıra sayıları –mži (kıyas. Mekumži “birinci”, jerkumži “ikinci”, tasumži “onuncu” vs) ekinin yardımıyla oluşmaktadır.

Bütün bunların yanı sıra çok sayıda deyim tamlamaları Azerbaycan dilinden alıntılanan kelimelerin yardımıyla veya kalka yoluyla oluşmuştur. Azerbaycan dilinden tamamiyle alıntılanan atasözleri ve deyimler çok sayıdadır; örneğin, gjal-gjal anel (Azerbaycan dilinde gel gel demektir), giž damar (Azerbaycan dilinde kic(aptal) damarı), tikä-tikä anel (azerbaycanca tike tike etmek), γadan arnel (azerb. Gadasını almak), aslan ktrel (azerb. Aslan kesilmek) vs.⁴⁷

Azerbaycan Ermeni dil etkileşimi, doğal olarak, aynı zamanda Ermeni kelimelerinin Azerbaycan ve Türk dillerine alıntılanması sonucu da vardır. R.A.Açaryan 1926 yılında Baküde düzenlenen I Türkoloji kurultayındaki konuşmasında Azerbaycan dilinde ve özellikle de Türk dilinin lehçelerinde 200 Ermeni kelimesi tespit edilmiştir. Bu söylemler R. A. Açaryan tarafından kendi çalışması olan “Ermeni dilinin köklü etimolojik sözlüğü” adlı çok ciltlik çalışmasına da dâhil edilmiştir.(Ermeni dilinde, I-VII cilt, Yerevan, 1927-1935)

Azerbaycan dilindeki, özellikle de onun lehçe ve ağızlarındaki Ermeni kelimelerinin alıntılanmasına M.Ş. Şireliyev ilgilenmiştir. “Bakı diyalekti” ve “Azerbaycan diyalektolojisinin Esasları” adlı kendi monografilerinde o andır “sahipsiz, başıboş”, barrov (<parav) “yaşlı, ihtiyar” megiy (<magey) “malak”, haxçık (<axçık) “kızcağız, kız”, dığa “oğlan, erkek çocuk” vs gibi Azerbaycan dilindeki Ermeni kelimelerini saptamıştır.⁴⁸

Ermeni dili ile teması bulunan Azerbaycan dilinde özellikle de onun lehçe ve ağızlarında onlarca Ermeni kelimeleri tarafımızdan saptanmıştır. İşte onlardan bazıları hakkında bilgi verelim. Azerbaycan dilinde yaygın olarak kullanılan Ermenice kelimeler: sal (daş, gaya), herik (şumu), žürdak, xosunlaşmak, çerenlemek, andyr, hend, haxçık, tendirin badı vs. bu kelimelere Azerbaycan yazarlarının eserlerinde de rastlanılmaktadır. Sal kelimesi “parlatılmış, taşlanmış levha, taş” sanskrite dek uzuyor, fakat tüm olasılıkla, bu kelime Azerbaycan diline Ermeni dili aracılığıyla gelmiştir. Çok yaygın kullanılan herik sözü de herik şumu şekliyle “güz sürülmüş tarlası” curdak (cur – su+dak/tak “su saklama testisi”) ve andyr “sahibi olmayan eşyalar” (an “yok, -sız, +ter “sahip”) çok da büyük olmayan fonetik değişikliklerle kullanılmaktadır. Ermeni dilinden alıntılanan iki parçaya fiil yapan bileşik ek olan –laşmag (-laş +mag) ve lamag (-la+mag) xosunlaşmag “fısıltıyla konuşmak” ve çerenlemek “çok uzun ve saçma konuşmak”. Ermenice xosun (xosk “kelime” anlamındandı) ve çar “konuşmak” Azerbaycan dilindeki versiyonlardan anlam farklılığı arz etmektedir. Tandirin bady “tandirin duvarı” (ekmek pişirmek için fırın) ve haxçix “kız, kızcağaz” Azerbaycan dilinin lehçe ve ağızlarında yaygın kullanılmaktadır.

NOTLAR

- 1 Bkz.: “İstoriya Agvan Moiseya Kagankatvatsi”. CPb.,1861, s.90; M.İ.Artamanov. İstoriya hazar. L., 1962, s.74,126 (“Moisey Kagankatvatsi’nin Agvan Tarihi”. CPb., 1861,S.90; M.İ. Artamanov. Hazar Tarihi. Leningrad, 1962, s.74,126)
- 2 Bkz.: Lazar Parpskiy. İstoriya Armenii. (Na drevnearmyanskom yazıke). Tiflis,1904,s. 132. (Lazar Parpskiy. Ermeni Tarihi.(Eski Ermenice).Tiflis,1904, s.132.)
- 3 Bkz.: N.V. Pigulevskaya. Mar Aba I (K istorii kul’turu VI v.n.e.) – “Sovetskoye vostokovedeniye”, V. M.-L.,1948, s.77 (N.V.Pigulevskaya. Mar Aba I (M.S.6.yy kültür tarihi)- ‘Sovyet Doğu bilimleri’ .5.Moskova-Leningrad,1948,s.77.)
- 4 Bkz.: “Vizantiykiye istoriki”.SPb., 1860, s.411-412. (‘Bizans tarihçileri’.San-Petersburg,1860,s.411-412.)
- 5 Bkz.: M.İ.Artamanov. Ukaz.rab., s. 126-127; L.N.Gumilev. Drevniye tyurki. M., 1967,s.50. (M.İ.Artamanov. Adı geçen eser, s.126-127;L.N.Gumilyöv. Eski Türkler.Moskova,1967,s.50.)
- 6 Bkz.: “İstoriya armenii Moiseya Horenskogo”. M., 1893,126,131,133 vd. (‘Ermeni Moisey Horenskiy’in tarihi’,Moskova,1893, s.113,126,131,133 vd.)
- 7 Daha detaylı bilgi için bkz.: V. L. Gukasyan. Vzaimootnoşeniya azerbaydjanskogo i udinskogo yazıkov. Avtiferat doktor. diss. Baku, 1973, s. 4-11; aynı yazarın Znaçeniye zakafkazskih istočnikov v izuçenii istorii azerbaydjanskogo yazıka dopis’mennogo perioda.- “Sovetskaya tyurkologiya”, 1978, No 2. (V.L.Gukasyan. Azerbaycan ve Udin dillerinin karşılıklı ilişkileri. Yazarın doçentlik tezinin özeti. Bakü,1973,sayfa 4-11.Yazılı döneme kadar Azerbaycan dili tarihinin öğretilmesinde Güney Kafkas kaynaklarının önemi.- ‘Sovyet Türkolojisi’ ,1978,No:2.)
- 8 M. İ.Artamonov. a.g.e. s.132. (M.İ. Artamanov. Adı geçen eser- s.132.)
- 9 Bkz.: H. Abovyan. İzbranniye soçineniya. (Ermeni dilinde), 1.cilt, Erivan, 1940, s. 47. (H.Abovyan. Seçilmiş Eserler.(Ermenice) 1.cilt Erivan,1940,S.47.)
- 10 Bkz.: H. Abovyan. Polnoye sobraniye soçineniy. (Ermeni dilinde), 5.cilt, Erivan, 1950,s. 174. (H.Abovyan. Külliyyat.(Ermenice) 5.cilt. Erivan,1950, S. 174.)
- 11 Bkz.: M.Yu.Lermontov. Sobraniye soçineniy. 4. cilt. M., 1965, s. 411-412 (M.Yu. Lermantov. Toplu Eserler. 4.cilt. Moskova,1965, s.411-412.)
- 12 E. Veydenbaum. Putevoditel’ po Kafkazu. Tiflis, 1888, s.120-121 (E.Veydenbaum. Kafkasya’ya Yolculuk. Tiflis.1888,s.120-121.)
- 13 Bkz.: R. A. Açaryan. Turkskiye Zaimctvobanniye slova v Armyanskom Yazıke . (na Armyanskom Yazıke). Moskva – Vagarşapat,1902 s. 1-4 (Örnek: R.A.Açaryan. Ermenice’deki Türkçe yabancı kelimeler(Ermenice)Moskova- Vagarşapat,1902, s.1-4.)
- 14 Mordimann. Entzifirung und Erklarung der arm. Kellinschriften von Van und der Umgegend .-‘Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft’.Leipzig,1872,22,80, s. 465-493.
- 15.Bkz.: R. A. Açaryan Etimologiçeskiy Korennoy Slovar’ Armyanskogo Yazıka. (na Armyanskom Yazıke) , 2-e izdanie, T. 1. Erevan, 1971, s. 403; T. 2. Erevan, 1973, c.169,402(R.A.Açaryan.Ermenice’nin etimolojik köken) sözlüğü.(Ermenice).2.Basım,1.cilt,Yerevan,1971,s.403; 2.cilt Yerevan,1973, s.169,402.
- 16 K. Patkanov. O meste, zanimayemom, Armyanskim yazıkom v krugu indoevropeyskih –“İzvestiya Kavkazkogo otdela İmperatorskogo russkogo

- geografiçeskiego obşestva” T. VI No:1. Tiflis, 1879-1881, s. 45-46 (K.Patkanov.Hint-Avrupa çerçevesinde Ermenice'nin kapsadığı yer hakkında.-‘Rus imparatorluk coğrafi toplumunun Kafkas bölümünün haberleri’,6.cilt,no:1.Tiflis ,1879-1881, s. 45-46.
- 17 Tam je,s. 46-49 (Aynı yerde. s .46-49.
- 18 H.Pedersen. Zur armenischen sprachgeschichte.-‘Kuhns Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung’,Bd.38,1904, s.195.
- 19 Bkz.: R. A. Açıryan Turkskie zaimstvovannie v Armyanskom yazıke, s. 1-4 (R.A.Açıryan.Ermenice'deki Türkçe yabancı kelimeler,s.1-4.)
- 20 Tam je, s. 264-265(Aynı yerde. s.264-265.)
- 21 R. A. Açıryan. Ukaz, slovar’, T. 1, s. 317 (R.A.Açıryan. Adı geçen sözlük.1.cilt, s.317.)
- 22 Bkz.: “Matiane Kartlisa” Tbilisi, 1976, c. 51. Podrobnnee Smt: V. L. Gukasyan. Znaçenie zakavkazkih istoçnikov., s. 21-25 ('Matiyane Kartlisa'.Gürcistan,1976,s.5. Daha:V.L.Gukasyan. Güney Kafkas kaynakların önemi. s.21-25.)
- 23 Bkz.: “ Slovar’ geografiçeskih terminov i drugih slov, vstreçayuşihıya v toponimii Azerbaycanskoy SSR”. Sostavitel’ E. N. Buşueva. M. 1971, c. 5 ('Azerbaycan SSR yer adında karşılaşılan coğrafik terimler ve diğer kelimeler sözlüğü. Yazar E.N.Buşuyeva. Moskova,1971,s.51.)
- 24 Mahmud Kaşkarlı. Divanü lugat-it-Türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay, s.1.Ankara,1939,S.321.'Eski Türkçe sözlüğü'L.1969, s.451.
- 25 E. V. Sevortyan. Turkizmi u raznih armyanskih pisataley.—V. ki: “ Struktura i istoriya turkskih yazıkov”. M. 1971, s. 264-265. (E.V.Sevortyan. Önceki Ermeni yazarlarda Türkizmler.- 'Türk dillerinin tarihi ve yapısı'kitabında. Moskova,1971,s.264-265.)
- 26 Tam je, s. 265. (Aynı yerde. s.266.)
- 27 Bkz.: “ Povestvovanie Aristakesa Lastviretsi” M. 1968, s. 86, 103, 133 i sl. ('Aristakes Lastviretsi'nin hikayesi'.Moskova,1968, s.86,103,133.)
- 28 Bkz.: Smbat Sparapet. Letonis’ .Erevan, 1974, s. 13, 30, 46, 53, 55, 110, 133, 134, 152. (Smbat Sparapet. Vakayiname. Yerevan,1974,s.13,30,46,53,55,110,133,134,152.)
- 29 Bkz.: Mhitar Ayrivanskiy. Hronoligiçeskaya istoriya. (na drevnearmyanskom yazıke).M. 1869, s. 152. (Mhitar Ayrivanskiy. Kronolojik tarih.(Eski Ermenice'de)Moskova,1869,s.152.)
- 30 Bkz.: Raşid ad- Din. Sbornik letonisey, T. 1 kn. 2. M. –L., 1952, s. 96. (Raşid ad- Din.Vakayinameler kitabı,1.cilt, 2.kitap Moskova. Leningrad,1952.s.96.)
- 31 Bkz.: M. Fasmer. Etimologiçeskiy Slovar’ russkogo yazıka. T. IV. M, 1973, s. 555 (M.Fasmer. Rus dilinin etimolojik sözlüğü.4.cilt. Moskova,1973,S.555.)
- 32 Bkz.: R. Açıryan. Ukaz slovar’, T. 1, s.131, 188, 449; T. II, s. 3, 4, 116, 172, 207, 236, 312 i t. d. (R.Açıryan. Adı geçen sözlük, 1.cilt, 131, 188, 449; 2. cilt s. 3, 4, 116, 172, 207, 236, 312 vd.)
33. U Raşidaddına: al tamfa—boşlaya çetireugolnaya peçat’ mongolskih hopov (sm. ego ukaz. Coç. s. 54) (Raşidaddin'de:Mongol hanlarının büyük dört köşeli baskısı(adı geçen eserine bkz., s.54)
- 34 Bkz.: E. V. Sevortyan. Ukaz. Rab, c. 261-275; V. L. Gukasyan. Znaçenie Zakavkazkih istoçnikov. s. 26-32. (E.V.Sevortyan. Adı geçen eser, s.261-275;V.L.Gukasyan. Güney Kafkas Kaynakların Önemi, s.26-32.)

- 35 Frik Stihotvoreniya. (na Armyanskom yazıke) Sostaviteli i kommentatorı M. Mkryan i E. Torosyan. Erevan, 1941, s. 211. (Frik. Şiirler.(Ermenice).Yazarlar ve yorumcular M.Mkryan ve E.Trosyan.Yerevan,1941, s.211.)
- 36 Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: V.L.Gukasyan. Güney Kafkas kaynakların önemi. s.31.
- 37 Bkz: Gazi Burhaneddin. Kulşene kel, nikara, bulbulu. Bakı, 1971, s. 30. (Gazi Burhaneddin. Gülşene Gel,Nigara Bülbülü.Bakü,1976,s.30.)
- 38 Podrobnnee o Tlkurantsii İsrafil Abbasov. Azerbaycan Folkloru XIX esr ermeni menbelerdina. Bakı, 1977, s.14-21.Tlkurantsi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: (İsrafil Abbasov.19.yy Azerbaycan folklorü Ermeni membelerinde. Bakü,1977, s.14-21.)
- 39 Bkz.: “Armyanskaya SSR. Administrativno- territorialnoe delenie” Erevan, 1971.(’Ermeni SSR. İdari Bölünme.’Yerevan,197.)
- 40 O. H. Hallahçyan. İnjenernie Soorujenie Armenii. –“Arhitekturnoe Nasledstvo” M. 1964, No:17, s.67-120. (O.H.Halpahçyan. Ermenistan’ın mühendislik tesisleri. - ‘Mimari miras’. Moskova. 1964, No:17, s.67-120.)
- 41 L. Blumfil’d. Yazık. M., 1968, s. 490. (L.Blumfil’d.Dil.Moskova,1968.s.490.)
- 42 Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: V. L. Gukasyan. K Voprosu o fonemnom hovoobrazovanii.—“Sovetskaya Turkologiya” , 1978, No:5. (V.L.Gukasyan. Fonemik yeni kelime türetimi hakkında araştırma.-‘Sovyet Türkolojisi’,1978,No 5.)
- 43 A. Martine. Printsıpy ekonomı v fonetiçeskih izmeneniyah. M. 1960, s.135-139; L. R. Zinder. Obşaya fonetika. M. 1960, s. 67. (A.Martine. Fonetik değişimlerde ekonominin ilkeleri. Moskova,1960, s.135-139. L.R. Zinder. Genel fonetik. Moskova,1960, s.67.)
- 44 E. Kuriloviç. O metodah vnutrenney rekonstruksii—V kn.: “ Novoe v lingvistike”. IV. M. 1965, s. 405. (E.Kuriloviç. İç yeniden yapım metodları hakkında.- ‘Linguistikte yeni’ adlı kitapta,4,Moskova,1965, s.405.)
- 45 R. A. Bagramyan. Armyanskıe dialekti b Azerbaycanskoy SSR. Avtoref, dokt. Diss. Tbilisi, 1969, s. 38. (R.A.Bagramyan. Azerbaycan SSR’da Ermeni lehçeleri. Yazarın doktora tezi özeti. Gürcistan,1969, s.38.)
- 46.Bunun hakkında daha ayrıntılı bkz.: Podrobnnee ob etom sm: V. L. Gukasyan. Vzaimootnoşeniya azerbaycanskogo i udinskogo yazıkov. Avtoref. Dokt. Diss. Baku, 1973, s. 19-26; ego je. K voprou o fonemnom hovoobrazovanii, s. 37-40. (V.L.Gukasyan. Azaerbaycan ve Udin dillerinin karşılıklı ilişkileri. Yazarın doktora tezi özeti. Bakü,1973, s.19-26.Fonemik yeni kelime türetimi hakkında araştırma. s.37-40.)
- 47 Daha detaylı bilgi için bkz: Podrobnnee ob etom sm: V. L. Gukasyan. Ukaz. avtoref, s.28-33. (V.l.Gukasyan. Adı geçen yazarın kısa özeti. s.28-33.)
- 48 G. Paul’. Printsıpy istorii yazıka. M. 1960, s. 469. (G.Paul. Dil Tarihinin ilkeleri. Moskova,1960, s.469.)
- 49 Bkz. A. M. Sukiasyan. S. A. Galstyan. Frazeologičeskiy slovar’ armyanskogo yazıka. (na armyanskom yazıke). Erevan. 1975. (A.M.Sukiasyan.S.A.Galstyan. Ermenice deyimler sözlüğü. (Ermenice).Yerevan 1975).
- 50 Bkz: M. Ş. Şirelijev. Bakı dialekti. Bakı. 1957, s.162-201; ego je. Azerbaycan dialektolokijasının esasları. Bakı, 1962, s. 350-351. (M.Ş. Şiraliyev. Bakü lehçeleri. Bakü,1957.s.162-20; Azerbaycan dialektasının esasları. Bakü,1962, s.350-351)